

بررسی تحلیلی

مطالعات انقلاب اسلامی

www.ketab.ir

تألیف: دکتر علی محمد حاضری

جلد اول: بررسی کتابها

حاضری، علی محمد
بررسی تحلیلی مطالعات انقلاب اسلامی (جلد اول) / نویسنده علی محمد حاضری - تهران: مؤسسه
تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۸، ۶۸۱ ص. ۲ ج.

ISBN: 978 - 964 - 212 - 044 - 4 (دوره)

ISBN: 978 - 964 - 212 - 045 - 1 (ج. ۱)

ISBN: 978 - 964 - 212 - 046 - 8 (ج. ۲)

وضعیت فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا:

مندرجات: (ج. ۱) بررسی کتاب‌ها. (ج. ۲) بررسی مقالات.

۱. کتابهای برگزیده - - ایران. ۲. ایران - - تاریخ - - انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷ - -
تاریخ نویسی - - کتابشناسی.

الف. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) - معاونت پژوهشی. مؤسسه چاپ و نشر عروج.
ب. عنوان.

۰۱۶ / ۹۵۵ - ۸۲

۱۷۰۳۶۵۵

ح ۲ ۳۳۶۶ / آ ۷۵

کتابخانه ملی ایران

کد / م ۲۵۰۶

مؤسسه چاپ و نشر عروج

بررسی تحلیلی مطالعات انقلاب اسلامی (بررسی کتاب‌ها) / جلد اول

◆ نویسنده: دکتر علی محمد حاضری

◆ ناشر: چاپ و نشر عروج (وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س))

◆ چاپ دوم ۱۴۰۳

◆ شمارگان: ۵۰۰ نسخه

◆ قیمت: دوره
101010000100001

بررسی تحلیلی مطالعات انقلاب اسلامی - مؤسسه چاپ و نشر عروج

• خیابان انقلاب، بین ۱۲ فروردین و فخر رازی، فروشگاه مرکزی، تلفن: ۶۶۴۰۴۸۷۳ - دورنگار: ۶۶۴۰۰۹۱۵

• خیابان انقلاب، تقاطع حافظ، فروشگاه شماره ۱، تلفن: ۶۶۷۰۱۲۹۷

• مراکز پخش: خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری، فروشگاه شماره ۲، تلفن: ۶۶۹۵۵۷۳۷

• حرم مطهر حضرت امام خمینی (س)، ضلع شمالی، فروشگاه شماره ۳، تلفن: ۵۵۲۰۳۸۰۱

• کلیه نمایندگیهای فروش در استانها

نشانی الکترونیکی: pub@imam-khomeini.ir

فهرست مطالب
به ترتیب نام نویسندگان

صفحات	نویسنده	عنوان اثر
۷-۲۷		مقدمه
۲۸-۳۵	پرواند آبراهامیان	ایران بین دو انقلاب
۳۵-۴۵	جهانگیر آموزگار / لطفعلیان	فراز و فرود دودمان پهلوی
۴۵-۵۴	محمد امجد	از دیکتاتوری سلطنتی تا دین‌سالاری
۵۵-۶۱	علی اختر شهر و همکاران	طرحی نو در تبیین انقلاب اسلامی
۶۱-۶۶	حمیدرضا اخوان مفرد	ایدئولوژی انقلاب ایران
۶۶-۷۴	جان دی استمپل / شجاعی	درون انقلاب ایران
۷۴-۸۲	خیراله اسماعیلی	دولت موقت
۸۲-۸۸	راشد الغنوشی / خسروشاهی	حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلام
۸۸-۹۱	جالد الکفار - اسعدی...	انقلاب اسلامی در ایران
۹۱-۹۷	فریدون اکبرزاده	رهبری در نهضت مشروطه، ملی، و انقلاب اسلامی
۹۷-۱۰۲	عمادالدین باقی	بررسی انقلاب ایران
۱۰۲-۱۰۹	زیبگنیوف برژینسکی	اسرار سقوط شاه و گروگانگیری
۱۰۹-۱۱۴	مهرزاد بروجردی، شیرازی	روشنفکران ایرانی و غرب
۱۱۴-۱۲۳	چریل بنارد: زالمای خلیل‌زاد	حکومت خدا، جمهوری اسلامی ایران
۱۲۳-۱۳۱	آصف بیات	سیاست‌های خیابانی، جنبش تهی‌دستان ایران
۱۳۱-۱۳۶	آصف بیات	کارگران و انقلاب در ایران
۱۳۶-۱۴۱	میثاق پارسا	دولت‌ها، ایدئولوژی‌ها و انقلاب اجتماعی نیکاراگوئه
۱۴۱-۱۴۵	آنتونی پارسونز	غرور و سقوط
۱۴۶-۱۵۱	محمدحسین پناهی	جامعه‌شناسی شعارهای انقلاب
۱۵۱-۱۵۹	محمد رضا پهلوی	پاسخ به تاریخ

۱۵۹-۱۶۶	عبدالرضا حاجیلری	کنکاشی در تغییر ارزش ها پس از پیروزی انقلاب
۱۶۶-۱۷۰	محمد حسنین هیکل / احمدی	ایران روایتی که ناگفته ماند
۱۷۰-۱۷۸	روح الله حسینیان	بیست سال تکاپوی اسلام شیعی در ایران
۱۷۸-۱۸۴	محمد باقر حشمت زاده	چهارچوبی برای تحلیل و شناخت انقلاب
۱۸۴-۱۹۰	محمد رضا حکیمی	تفسیر آفتاب
۱۹۰-۱۹۵	پرویز دانشور	انقلاب در ایران
۱۹۵-۱۹۸	فرهاد درویشی سه تلاتی	تجزیه و تحلیل امنیتی فروپاشی رژیم شاه
۱۹۸-۲۰۷	جیمز دفرونزو / مشیرزاده	انقلاب اسلامی از چشم انداز نظری
۲۰۷-۲۱۳	سپهر ذبیح	نقش ارتش در فرآیند انقلاب و جنگ
۲۱۳-۲۲۰	علی ذوعلم	انقلاب و ارزشها
۲۲۰-۲۲۶	رایین رایت	به نام خداوند: دهه خمینی
۲۲۶-۲۳۴	رایین رایت / احمد تدین	آخرین انقلاب بزرگ
۲۳۴-۲۴۱	ابرام زرفیع پور	توسعه و تضاد
۲۴۱-۲۴۸	روح الله رمضانی	ایران انقلابی
۲۴۸-۲۵۴	مهدی رهبری	اقتصاد و انقلاب اسلامی
۲۵۴-۲۶۳	باری روبین / محمود مشرقی	جنگ قدرتها در ایران
۲۶۳-۲۷۰	سید حمید روحانی	نهضت امام خمینی
۲۷۰-۲۷۶	سید سعید زاهد	جنبشهای اجتماعی معاصر ایران
۲۷۶-۲۸۲	ماروین زونیس	شکست شاهانه
۲۸۲-۲۸۸	صادق زیبا کلام	مقدمه ای بر انقلاب اسلامی
۲۸۸-۲۹۴	والری ژیسکار دستن / طلوعی	قدرت و زندگی
۲۹۴-۳۰۲	کاظم سام دلیری	بررسی نوع و ریشه های محرومیت نسبی جامعه ایران
۳۰۲-۳۰۷	کریم سنجابی	امیدها ناامیدیهها، خاطرات
۳۰۷-۳۱۱	ویلیام سولیوان، طلوعی	مأموریت در ایران
۳۱۱-۳۱۹	سوسن سیاوشی / قدسی	لیبرال ناسیونالیسم در ایران

۳۱۹-۳۲۷	محمد شجاعیان	انقلاب اسلامی و رهیافت فرهنگی
۳۲۷-۳۳۲	علیرضا شجاعی‌زند	برهه انقلابی در ایران
۳۳۲-۳۴۰	ولی‌الله شعبان	روند بسیج سیاسی در انقلاب اسلامی ایران و روسیه
۳۴۰-۳۴۷	محمد شفیعی فر	درآمدی بر مبانی فکری انقلاب اسلامی
۳۴۸-۳۵۲	عبد‌القیوم شکاری	نظریه دولت تحصیل‌دار و انقلاب اسلامی
۳۵۲-۳۵۹	فرهاد شیخ‌فرشی	روشنفکری دینی و انقلاب اسلامی
۳۵۹-۳۶۴	فرهاد شیخ‌فرشی	تحلیلی بر نقش سیاسی عالمان شیعی در پیدایش انقلاب
۳۶۴-۳۶۹	الیاس شیخی	رهیافتی نو در تبیین چرایی انقلاب اسلامی
۳۶۹-۳۷۸	جواد صباغ‌جدید	تبیین انقلاب اسلامی با تأکید بر نظریه رفتار جمعی
۳۷۸-۳۸۶	علیرضا صحرایی	کاربست نظریه مور
۳۸۶-۳۹۵	مصطفی عرب	کاربست نظریه جانتسون بر انقلاب ایران
۳۹۵-۴۰۳	سروش عرفانی	انقلاب اسلامی ایران، رهایی توده‌ای یا دیگکاشی مذهبی
۴۰۳-۴۰۸	امیر عظیمی دولت‌آبادی	سیر تکوین و تحول جنبش کاریزما در ایران
۴۰۸-۴۱۱	یحیی‌علی بابایی	عوامل مؤثر بر وحدت نخبگان
۴۱۱-۴۱۷	عباسعلی عمید‌زنجانی	انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن
۴۱۷-۴۲۵	محمد رحیم عیوضی	تئوریهای ساخت قدرت و رژیم پهلوی دوم
۴۲۵-۴۲۹	فریدون فشارکی	انقلاب و سیاست انرژی در ایران
۴۲۹-۴۴۱	جان فوران / ندین	مقاومت شکننده
۴۴۱-۴۴۶	میشل فوکو	ایرانیها چه رؤیایی در سر دارند
۴۴۶-۴۵۲	محمدعلی همایون کاتوزیان	اقتصاد سیاسی ایران
۴۵۲-۴۵۷	مهران کامروا	انقلاب ایران
۴۵۷-۴۶۳	نیکی کدی / حقیقت‌خواه	نتایج انقلاب ایران
۴۶۳-۴۷۰	نیکی کدی / گواهی	ریشه‌های انقلاب ایران
۴۷۱-۴۷۷	جمیله کدیور	رویاریویی انقلاب اسلامی و آمریکا
۴۷۷-۴۸۳	مسعود کمالی	ایران انقلابی

۴۸۴-۴۹۰	مسعود کمالی	دو انقلاب ایران
۴۹۰-۴۹۶	جرالد گرین	انقلاب در ایران
۴۹۶-۵۰۳	سعیده لطیفیان	ارتش و انقلاب اسلامی
۵۰۳-۵۱۰	رابرت لونی	ریشه‌های اقتصادی انقلاب ایران
۵۱۱-۵۱۹	مهدی محسنیان راد	انقلاب، مطبوعات و ارزشها
۵۱۹-۵۲۶	منوچهر محمدی	انقلاب اسلامی، زمینه‌ها و پیامدها
۵۲۶-۵۳۳	فرخ مشیری	دولت و انقلاب اجتماعی در ایران
۵۳۳-۵۳۹	مرتضی مطهری	پیرامون انقلاب اسلامی
۵۳۹-۵۴۸	منصور معدل / کسرائی	طبقه، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران
۵۴۸-۵۵۵	حمید رضا ملنک محمدی	از توسعه لرزان تا سقوط شتابان
۵۵۵-۵۶۰	مصطفی ملکوتیان و...	انقلاب اسلامی و چگونگی رخداد آن
۵۶۰-۵۶۶	جواد منصوری	سیر تکوینی انقلاب اسلامی
۵۶۶-۵۷۲	محمد منظور نعمانی	خمينی، انقلاب ایران
۵۷۲-۵۷۹	داریا مهاجری زادگان	عادی‌سازی جنبشهای مردمی در ایران معاصر
۵۷۹-۵۸۸	محسن میلانی / عطارزاده	شکل‌گیری انقلاب اسلامی
۵۸۹-۵۹۷	عباس میلانی	معمای هویدا
۵۹۷-۶۰۶	احمد نقیب زاده و همکار	نقش روحانیت شیعه در پیروزی انقلاب اسلامی
۶۰۶-۶۱۲	نرگس نیکخواه قمصری	تحول نگرش نسبت به زن و تأثیر آن در انقلاب
۶۱۲-۶۱۷	رامی نیما	خشم خدا، انقلاب اسلامی و ارتجاع در ایران
۶۱۷-۶۲۰	دژموند هارنی، یاسمنجی	روحانی و شاه
۶۲۱-۶۲۵	ژنرال روبرتای هایزر	مأموریت مخفی در تهران
۶۲۶-۶۳۲	یداله هنری لطیف پور	فرهنگ سیاسی شیعه و انقلاب اسلامی
۶۳۳-۶۴۰	اریک هوگلاند / مهاجر	زمین و انقلاب در ایران
۶۴۰-۶۴۳	فریدون هویدا - ترجمه مهرا	سقوط شاه
۶۴۳-۶۴۷	ابراهیم یزدی	آخرین تلاشها در آخرین روزها

مجموعه‌ای که پیش‌رو دارید حاصل تلاش‌ها و زحمات هفت ساله اینجانب و تعدادی از همکاران است که متعاقب تصویب اولیه طرح از مهرماه ۱۳۸۰ شروع شده و علی‌رغم افت و خیزهایی که در اجرای طرح با آن مواجه بودیم، خوشبختانه اینک موفق شده‌ایم در آستانه سی‌امین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی آن را به جامعه علمی کشور ارائه نماییم. حجم انبوه و گستردگی منابع و آثار متعددی که به تبیین و تحلیل انقلاب اسلامی نشسته‌اند ضمن آنکه گویای عظمت موضوع و مسئله مورد تحلیل است ولی از سوی دیگر مایه آشفتگی و سردرگمی کسانی است که می‌خواهند از میان این همه تحلیل‌های متفاوت و متضاد، شناخت نسبتاً دقیق و علمی از انقلاب اسلامی ایران داشته باشند.

یکی از پیش‌شرط‌های هرگونه شناخت و درک علمی و بی‌طرفانه از انقلاب اسلامی، وقوف و آگاهی از تنوع دیدگاه‌ها و رویکردهای نظری در تحلیل انقلاب اسلامی است. کثرت منابع و آثار تحلیلی مرتبط با انقلاب اسلامی واقعیتی است که اشراف و آگاهی دقیق و همه‌جانبه از همه آن‌ها را به امری بسیار مشکل مبدل ساخته است. با آنکه تکنیک‌های فناوری جدید و موتورهای جستجوی رسانه‌های اینترنتی تسهیلات فراوانی ایجاد نموده‌اند و کتاب‌ها و منابع اطلاع‌رسانی خوبی هم در زمینه کتاب‌شناسی انقلاب اسلامی چاپ و منتشر شده است ولی مرور محتوایی همه این منابع امری است که به سادگی مقدور نمی‌باشد. هدف اولیه از ارائه طرح پژوهشی که اینک حاصل آن پیش‌روی شماست این بود که از میان این همه آثار و نوشته‌های متنوع، جمعی از برجسته‌ترین‌ها و معتبرترین آثار تحلیلی مرتبط با انقلاب اسلامی را شناسایی و گزارش علمی، روش‌مند و معتبر از محتوای آن‌ها را به نحوی که هم در مقایسه با اصل اثر، مختصر و جمع و جور باشد، هم دریافتی نسبتاً دقیق از محتوای تفصیلی آن‌ها را در بر داشته باشد فراهم آورد. با این هدف بود که پیشنهاد تهیه متنی تحلیلی از محتوای کتاب‌ها و مقالات مرتبط با انقلاب اسلامی ارائه شد. در طرح اولیه قرار بود جامعه آماری طرح، کتاب‌ها و مقالات تألیف شده طی دودهه اول انقلاب اسلامی را در برگیرد ولی مشکلات اجرایی در پیشبرد طرح عملاً این مزیت را به همراه داشت که در حال حاضر تقریباً آثار منتشر شده تا سال ۱۳۸۶ نیز در جامعه آماری طرح مورد نظر قرار گرفته‌اند.

با تصویب طرح و در جهت اجرای آن که مدعای بزرگی را در برداشت، شورای علمی طرح مرکب از تعدادی از اساتید و فارغ‌التحصیلان رشته‌های جامعه‌شناسی سیاسی و علوم سیاسی که سوابق روشنی در حوزه مطالعات انقلاب اسلامی داشتند به بررسی راه کارهای عملیاتی این طرح پرداختند. شناسایی کتاب‌ها و مقالات مختلف و انتخاب برجسته‌ترین و معتبرترین آن‌ها، اولین گام در این مسیر بود که طبق طرح قرار بود حدود ۱۰۰ کتاب و ۲۰۰ مقاله انتخاب شوند. برای این منظور پرسش‌نامه سنجش کیفیت و اعتبار محتوایی کتب و مقالات مرتبط با انقلاب اسلامی تهیه شد و از همکاران شورای علمی خواسته شد تا پس از بررسی و تئوریک اولیه هر یک از منابع، پرسش‌نامه مربوط به آن را تکمیل نمایند. این پرسش‌نامه‌ها در جلسه شورای علمی طرح مطرح و با تشخیص جمعی، موارد برجسته شناسایی شد. بخش مهمی از آثار معرفی شده در این مجموعه با همین روش انتخاب شده‌اند.

گام مهم و اصلی دیگر تهیه متن معرفی محتوایی هراتر بود که، وحدت رویه، روش‌مند بودن، و در برداشتن محورهای کلیدی محتوای اثر برای آن ضرورت داشت. شورای علمی طرح طی جلسات متوالی در جهت دستیابی به توافق در خصوص این معیارها و محورها تلاش نمود که حاصل آن تهیه و تنظیم پرسش‌نامه بررسی محتوا و معرفی هر اثر بود. در این پرسش‌نامه علاوه بر ثبت مشخصات کتاب‌شناختی هر اثر و فهرست خلاصه آن، محورهای چون رویکرد کلان نویسنده، چارچوب نظری یا نظریه مورد توجه در تحلیل انقلاب، رویکرد روشی و روش‌شناسی حاکم بر اثر، تشخیص علت یا عوامل مؤثر در انقلاب اسلامی، فرایندها یا مراحل مختلف وقوع انقلاب، رویکرد ارزشی و مواضع سیاسی نویسنده نسبت به انقلاب، سؤال‌ها و فرضیات تحقیق و نهایتاً ارزیابی و نقادی‌هایی که در این اثر نسبت به دیگر آثار و تحلیل‌ها به عمل آمده است مورد توجه قرار گرفت. بند آخر پرسش‌نامه نیز در برگیرنده نوعی ارزیابی خلاصه از نقاط قوت و ضعف هر اثر بود.

بعد از تهیه این پرسش‌نامه و دستورالعمل راهنمای تکمیل آن از همکاران طرح خواسته شد تا پس از مطالعه و بررسی هر اثر نسبت به تکمیل پرسش‌نامه خاص آن اقدام نمایند. علاوه بر تکمیل پرسش‌نامه برای هراتر، از تهیه کننده خواسته می‌شد تا نسبت به نگارش متن انشائی در

معرفی آن اثر که در حقیقت تبدیل اطلاعات منعکس شده در پرسش نامه به یک متن بود اقدام نماید.

در مسیر ایجاد وحدت رویه و اطمینان از کیفیت هریک از متن های معرفی هر اثر، گام های دیگری نیز پیش بینی گردید. پرسش نامه ها و متن های معرفی از سوی هریک از همکاران، در اختیار فرد دیگری از همکاران قرار می گرفت تا او با تطبیق پرسش نامه تکمیل شده با متن انشائی و نیز شناختی که خود آن فرد از اثر دارد، نسبت به اعتبار و کیفیت متن تهیه شده داوری نماید و اگر کاستی یا نارسائی هائی یافت می شد برای اصلاح آن اقدام می گردید. نهایتاً متن هائی که بعد از این مراحل به دست می آمد در اختیار اینجانب به عنوان سر ویراستار علمی طرح قرار می گرفت تا با قلم و ادبیات واحد و محورهای یک دست، تنظیم گردد.

آنچه گفته آمد، ترتیبات و تدابیری بود که در مراحل آغازین اجرای طرح و با هم دلی و همکاری مجموعه همکاران شورای علمی طرح پیش بینی و تا مدتی نیز اجرا شد. با این حال موانع و مشکلاتی که در جامعه ایران در مسیر این گونه کارهای جمعی وجود دارد به تدریج ظاهر شد و در عمل نتوانستیم کار را براساس آن استانداردها به انتها ببریم. به هر حال با آنکه در تهیه این مجموعه در مراحل آغازین از همکاری ارزشمند بسیاری از دوستان بهره مند بودیم ولی بنا به دلایلی که طرح آن در این مجال ممکن نیست، به تدریج بار عمده کار به دوش اینجانب افتاد. به این ترتیب ضمن تشکر از همکاری آن عزیزان که در جای خود از آن یاد خواهم کرد، مسئولیت علمی و محتوایی این اثر به ویژه کاستی ها و ضعف های آن را شخصاً به عهده می گیرم و همین جا از همه صاحب نظران می خواهم تا با انتقادات و پیشنهادهای اصلاحی خود، حقیر را برای اصلاح و تکمیل این مجموعه در چاپ های آینده یاری نمایند.

فرصت را مغتنم شمرده پیشاپیش از وجود پاره ای نقص ها که در اجرای طرح با آن مواجه بودیم عذرخواهی می نمایم. بعضی از این ملاحظات و نکات قابل توجه را به شرح زیر می توان برشمرد.

با آنکه مایل بودیم آثار انتخابی و معرفی شده در این مجموعه، از هر نظر برجسته ترین آثار موجود در مجموعه آثار تولید شده در موضوع انقلاب اسلامی باشد، ولی در عمل مدعی تحقق تمام عیار این هدف نیستیم که عمده ترین عامل آن عدم دسترسی و احاطه کافی به همه

آثار واجد شرایط است. به همین دلیل از همه صاحب نظرانی که ممکن است به این علت، اثرشان در این مجموعه معرفی نشده باشد عذرخواهی نموده و از آن عزیزان درخواست می شود تا اطلاعات مربوط به اثر خود را به نحوی در اختیار اینجانب قرار دهند تا در صورتی که با معیارهای مورد نظر، واجد شرایط برای معرفی شدن شناخته شود در اصلاحات بعدی منظور گردد.

در عین حال یادآوری این نکته نیز ضروری است که بعضی آثار انتخابی و معرفی شده، لزوماً به علت برجستگی اثر نبوده است در موضوعات و مقولاتی که اثر معتبر علمی کمتری وجود داشت برای حفظ گستردگی موضوعات از اثرهای با کیفیت کمتر نیز استفاده شده است و بعضاً پاره‌ای آثار علمی نسبتاً برجسته نیز به علت وجود آثار معتبر مشابه، انتخاب نشده‌اند.

۲- باید اعتراف نماییم که در مبحث روش شناسی آثار، در مراحل آغازین طرح، ادبیات غنی و قوی در خصوص روش شناسی مطالعات انقلاب در اختیار شورای علمی طرح قرار نداشت. به همین دلیل محوربندی و استخراج مشخصات روش شناختی آثار در حد و کیفیت مورد انتظار پیش نرفته است. شاید هم این نقیصه به ترکیب شورای علمی طرح بازگشت داشته باشد که نتوانست به حد کافی از صاحب نظران این جنبه تخصصی مطالعات انقلاب بهره مند باشد. به همین دلیل اگر تداخل یا ابهاماتی در معرفی وجوه روش شناختی آثار وجود داشته باشد پیشاپیش عذرخواهی می شود.

۳- با توجه به طولانی شدن زمان اجرای طرح، پاره‌ای از آثار چاپ شده در خارج کشور که در مراحل اولیه، نسخه اصلی آنها در شورای علمی طرح انتخاب و نسبت به تهیه متن معرفی آن اقدام گردید، طی سال‌های بعد بعضاً به فارسی نیز ترجمه و منتشر شده است. ولی متن معرفی از روی متن زبان اصلی تهیه شده است که ممکن است با متن ترجمه فارسی آن تطابق کامل نداشته باشد. این امر به ویژه در خصوص آثاری که در ترجمه فارسی آنها به دلایلی تلخیص‌هایی صورت گرفته است بیشتر موضوعیت دارد.

با این حال در مواردی که در مراحل نهایی کار از وجود ترجمه فارسی آن اثر اطلاع یافته‌ایم به نوعی در معرفی اثر به ترجمه فارسی نیز اشاره شده است.

۴- با آنکه اساس کارمان معرفی کتب و مقالات چاپ شده و مکتوب بوده است ولی کمبود منابع مکتوب در پاره‌ای موضوعات باعث شده است تا در موارد معدود از آثار غیر مکتوب موجود در منابع اینترنتی نیز استفاده شود که در این قبیل موارد، به ذکر مأخذ نگاری اینترنتی این قبیل آثار اکتفا شده است.

هم چنین بعضی پایان‌نامه‌های دکترها و کارشناسی ارشد که در موضوعات آن‌ها آثار چاپ شده و معتبر وجود نداشت، در این مجموعه معرفی شده‌اند بخشی از این قبیل پایان‌نامه‌ها نیز طی سال‌های بعد چاپ و منتشر شده‌اند.

۵- مجموعه فرم‌ها، پرسش‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های تهیه شده که در اجرای طرح به کار گرفته شده است در بخش پیوست این مجموعه آورده شد تا افرادی که مایلند اطلاعات دقیق‌تری از شیوه‌های اجرای تهیه این مجموعه داشته باشند به آن رجوع نمایند. بویژه اطلاع از پرسش‌نامه مربوط به استخراج محتوای اثرهای انتخابی در این جهت راهنمای خوبی خواهد بود که علاقمندان را به ملاحظه آن در قسمت پیوست‌ها ارجاع می‌دهیم.

۶- با آنکه در بخش آخر معرفی هر اثر، بنای آن را نداشتیم تا به تفصیل و با جزئیات وارد نقد و ارزیابی آثار شویم و در این قسمت هدف آن بود که ناخوانندگان به اجمال با نقاط قوت و ضعف اثر آشنا شوند و در صورت لزوم برای کسب اطلاعات بیشتر به متن اصلی رجوع نمایند ولی این ملاحظه در عمل برای همه آثار به نحوی یکنواخت محقق نشده است و بعضاً ارزیابی‌ها با اجمال بیشتر یا تفصیل غیر معمول همراه شده است که از این بابت نیز از صاحبان آثار عذرخواهی می‌شود بویژه آنکه در این ارزیابی‌ها احتمال خروج از جاده انصاف نیز محتمل است.

۷- دبیرخانه طرح کوشش داشت تا نسخه‌ای از کلیه آثار معرفی شده را تهیه و نگهداری نماید که این امر در خصوص بخش بسیار عمده‌ای از آثار معرفی شده، محقق شده است. این نسخه‌ها هم اینک در کتابخانه پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی موجود است و محققانی که پس از مطالعه این متن معرفی‌نامه‌های کوتاه تحلیلی هر اثر احساس نیاز به متن اصلی اثر داشته باشند، می‌توانند به این کتابخانه مراجعه نمایند.

۸- برای آنکه بتوان گزارش بسیار خلاصه و قابل مقایسه از مجموعه آثار معرفی شده در این مجموعه را در اختیار داشت نسبت به تهیه جدول خلاصه اطلاعات تحلیلی مجموعه کتاب‌ها و مقالات اقدام شده است که در پایان هر یک از دو جلد این مجموعه آورده شده است.

هدف و نتایج تحلیلی این مجموعه

نظریه‌پردازی در خصوص علل و زمینه‌های پیدایش انقلاب‌های اجتماعی و قانون‌مندی حاکم بر فرایند و تحولات آن یکی از عرصه‌های مهم منازعات علمی و اندیشه‌ای در حوزه علوم اجتماعی محسوب می‌شود. در خصوص سیر تحولات این قلمرو نظری و سنخ‌شناسی و دسته‌بندی آراء و نظریه‌های مختلفی که در این عرصه ارائه شده‌اند نیز تلاش‌های گوناگونی به عمل آمده است که یکی از نمونه‌های متأخر و نسبتاً مشهور آن، سنخ‌شناسی جک گلدستون در مقدمه محققانه وی بر مجموعه‌ای است که تحت عنوان مطالعات نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها نگاشته است.

گلدستون در این سنخ‌شناسی از چهار نسل نظریه‌پردازی در باب انقلاب‌ها سخن می‌گوید که نسل چهارم آن عمدتاً متناظر به کوشش‌هایی است که در جهت فهم انقلاب‌هایی چون انقلاب اسلامی ایران و انقلاب نیکاراگوئه بعمل آمده است. نسل چهارم نظریه‌پردازی که هم‌امدار تلاش نسل‌های گذشته است هم واقعیت‌های نقادانه رخداد‌های انقلاب‌های دهه‌های آخر قرن بیستم را به نحوی در خود منعکس نموده است، به عنوان نظریه‌های مبتنی بر ملاحظه نقش ایدئولوژی‌ها و کارگزاران در انقلاب، از نسل‌های پیشین متمایز می‌شود. این ویژگی‌ها همان است که می‌توان از آن به نظریه‌های فرهنگی نیز تعبیر کرد.

با آنکه ضعف‌ها و ناکارآمدی‌های تئوری‌های نسل‌های پیشین در مواجهه با تبیین واقعیت انقلاب اسلامی، موجی از نقادی و بازنگری در این تئوری‌ها را موجب شد ولی این امر مانع از آن نبوده است که انقلاب اسلامی با دستمایه نظری تئوری‌های پیشین تبیین نگردد. بخش مهمی از آنچه در خصوص فهم، تحلیل و تبیین انقلاب اسلامی نگاشته شده است آگاهانه یا به نحوی ضمنی متأثر از همان چارچوب‌های نظری است. هم‌اینک بعد از همه این تلاش‌ها و نیز بعد از خلق نظریات جدیدی که در این عرصه بوجود آمده‌اند، همچنان این موضوع که بهترین

رویکرد یا چارچوب نظری برای تبیین انقلاب اسلامی کدام است با پاسخ متقن و معتبری مواجه نیست. لاجرم به جای جستجو برای نظریه معتبر، همچنان باید به ارزیابی توان و میزان موفقیت نظریه‌های ارائه شده در مواجهه با انقلاب اسلامی ادامه داد و این امر جز با مرور دقیق اینگونه تلاش‌ها مقدور نیست و این مجموعه جز فراهم‌سازی بستری مناسب برای این تکاپو مدعائی ندارد.

به هر حال مجادله بر سر اینکه انقلاب اسلامی ایران را با کدام رویکرد و با چه چارچوب نظری بهتر می‌توان تبیین و تحلیل کرد مجادله‌ای بی‌انتهای و حداقل آنکه مبحثی پایان نیافته است و هنوز به نحوی متقن نمی‌توان به‌گزینش معتبری دست یازید. با این حال گزارش یافته‌های این پژوهش می‌تواند تصویری روشن‌گر از نظر میزان عملی کاربرد تئوری‌ها، رویکردها و روش‌ها در تبیین و تحلیل انقلاب اسلامی بدست دهد. این داده‌ها هر چند به خودی خود مؤید یا نفی‌کننده هیچ دیدگاهی نیست و نمی‌توان به بهانه کم یا زیاد بودن کاربرد یک تئوری، رویکرد یا روشی در تبیین و تحلیل انقلاب اسلامی، حکمی بر له یا علیه آن تئوری یا رویکرد صادر کرد ولی می‌توان استنباط کرد که از دید پژوهش‌گران و تحلیل‌گران انقلاب اسلامی، چه نوع ترجیحاتی وجود داشته است. به عبارت دیگر، با قبول این فرض که پژوهش‌گران نوعاً در انتخاب یک رویکرد، تئوری یا روش، ولو به نحوی تلویحی، به کارآمدی و ترجیح آن بر دیگر رویکردها و نظریه‌ها اعتقاد دارند می‌توان ادعا کرد که از منظر پژوهش‌گران و تحلیل‌گران انقلاب اسلامی، چه نوع ترجیحاتی وجود داشته است.

قبل از گزارش این یافته‌ها، باید متذکر شویم، در مقوله‌بندی‌هایی که طی صفحات آینده گزارش می‌شود، تأکیدی بر جای دادن هر اثر در یک مقوله یا طبقه‌بندی وجود نداشته است و چه بسا آثاری که به علت استفاده همزمان یا توأمان مؤلف از چند رویکرد یا نظریه، تمام آن موارد برای آن اثر گزارش شده است. بعنوان مثال ممکن است رویکرد کلان یک اثر، هم رویکرد تاریخی، هم رویکرد سیاسی، هم رویکرد جامعه‌شناختی گزارش شده

باشد.^۱ با این ملاحظات، پاره‌ای داده‌های مستخرج از متن جامع این طرح به شرح زیر گزارش می‌شود.

۱- رویکرد کلان: (۱)

آثار بررسی شده در این مجموعه، از بعد رویکرد کلان پژوهشگران و تحلیل‌گران پدیده آورنده این آثار، به شش مقوله، طبقه‌بندی و تفکیک شده است که داده‌های آن در جدول زیر گزارش می‌شود.

جدول ۱: رویکرد کلان اتخاذ شده در تبیین و تحلیل انقلاب اسلامی

رویکردها / نوع آثار	رویکرد تاریخی	جامعه‌شناختی	سیاسی	روان‌شناختی	تطبیقی	بین‌المللی
کتاب	۵۸	۵۱	۴۳	۱۸	۱۲	۲۷
مقالات	۶۶	۱۱۲	۸۸	۲۲	۱۸	۲۰
مجموعه آثار	۱۲۴	۱۶۳	۱۳۱	۴۰	۳۰	۴۷

داده‌های فوق نشان می‌دهد که در بخش کتابها، رویکرد غالب، رویکرد تاریخی (۵۸ مورد) بوده است و رویکردهای جامعه‌شناختی (۵۱ مورد) و سیاسی (۴۳ مورد) به ترتیب پس از رویکرد تاریخی، بیشترین کاربرد را داشته‌اند ولی در بخش مقالات، رویکرد جامعه‌شناختی با ۱۱۲ مورد بیشترین کاربرد داشته است و پس از آن به ترتیب رویکرد سیاسی و تاریخی بوده است.

در مجموعه آثار اعم از کتاب و مقاله نیز رویکرد جامعه‌شناختی با ۱۶۳ مورد، رویکرد غالب و رویکرد سیاسی و تاریخی پس از آن قرار دارند.

۱- منظور از رویکرد کلان، تلفیقی از حوزه علائق تخصصی و مشرب پژوهشی غالب، نگرش روش‌شناختی و نوع شاخص‌ها و متغیرهای مورد تأکید و نیز خاستگاه چارچوبهای نظری متخذه است که بعضاً از سوی مؤلف و صاحب اثر به تصریح ذکر شده است ولی در بسیاری از موارد از سوی پژوهشگر این مجموعه استنباط شده است.

شاید بتوان گفت در بخش کتاب‌ها که مجال بیشتری برای ریشه‌یابی و تحلیل و تفصیل وجود داشته است، استفاده از رویکرد تاریخی و ریشه‌یابی تاریخی انقلاب هم، بیشتر ظاهر شده است ولی در مقالات، به دلیل کمبود مجال برای بحث‌های تفصیلی، این رویکرد با اقبال کمتری مواجه بوده است.

۲- علل انقلاب

همه‌آثاری که در این مجموعه معرفی شده‌اند لزوماً به بحث علل انقلاب نپرداخته‌اند ولی در غالب این آثار به ویژه آن‌ها که منحصرأ به مباحث پیامدی نپرداخته‌اند، تصریحاً یا به نحو تلویحی، از علل انقلاب نیز یاد کرده‌اند. در مورد بعضی از این آثار ممکن است بحث علل بحثی جدی و محوری باشد و بویژه آنکه مؤلف بر یک یا چند عامل بعنوان عامل اصلی و مسلط انقلاب تأکید داشته باشد ولی آنچه در سطور زیر گزارش می‌شود منحصر به این نگاه نیست. بدین معنی که اگر صاحب اثر ولو به نحوی تلویحی یا به صورت توأمان، از عوامل متعدد و مختلفی بعنوان عامل انقلاب یاد کرده است همه آن موارد در این گزارش ملحوظ شده است. عوامل مذکور در شش طبقه، تفکیک شده‌اند.

منظور از علل اقتصادی، هم عوامل اقتصادی کلان مثل تحول نرخ معیشت و شیوه تولید، میزان درآمد ملی و درآمد سرانه، تصمیمات و سیاست‌های اقتصادی عمده مثل اصلاحات ارضی است هم علل اقتصادی خرد مثل میزان درآمد خانوار، وضعیت رفاهی کنشگران و عوامل اقتصادی مؤثر بر رضایت یا نارضایتی آن‌ها را شامل می‌شود. علل اجتماعی شامل تأکید بر تحولات قشربندی، ترکیب و تحرک جمعیتی، مهاجرت‌ها و نوع همبستگی و نظام روابط اجتماعی است. منظور از علل سیاسی، متغیرهای مرتبط با حوزه قدرت و حکومت است که شامل ساختار قدرت و ویژگی‌های رژیم سیاسی، تأثیرات منبعث از سیاست‌ها و اقدامات حکومت در امر تأمین امنیت و کنترل اجتماعی، وضعیت دستگاه سرکوب و تواناییها و ناتوانی‌های پلیسی و امنیتی، حدود آزادی‌ها و ظرفیت نهادی بروز یا ظهور رفتار جمعی و اجتماعات سیاسی است.

منظور از علل فرهنگی، تأثیرات حوزه ارزش‌ها و هنجارها، نظام‌های فکری و اعتقادی بویژه ایدئولوژیها، نقش مذهب و نهادهای مذهبی، گفتمان‌ها و نظام‌های معرفتی و نیز نهادها و

محمل‌های بروز و ظهور فرهنگ همچون، رسانه‌ها، دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه و محافل و مجامع فرهنگی است. منظور از علل ساختاری تحولاتی است که فارغ از اراده و تصمیم آگاهانه کنشگران حادث می‌شود و عملاً کنشگران و اراده‌های آن‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. بدیهی است از این منظر تحولات ساختاری خود می‌تواند، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی یا فرهنگی باشد که تمایزاتی از این نوع، ذیل تقسیمات قبلی منظور می‌شوند و اینها صرفاً کلیت ساختاری آن‌ها مورد نظر بوده است. منظور از علل بین‌المللی، متغیرهای فراملی است که از خارج، نظام سیاسی و جامعه ایران را تحت تأثیر خود قرار داده است و عمدتاً اثر تحول نظام روابط بین‌الملل، و موضع قدرت‌های خارجی بویژه قدرت‌های ذی نفوذ در عملکرد رژیم شاه مورد نظر بوده است.

آنچه ذیل نقش نخبگان طبقه‌بندی شده است، در برگیرنده عواملی است که به عملکرد، تصمیمات و مواضع شخصیت‌ها و عناصر کلیدی بازگشت دارد که به زعم تحلیل‌گر مورد نظر، در بروز و ظهور انقلاب اسلامی نقش مؤثر داشته است. تصمیمات و مواضع شخص شاه یا پاره‌ای شخصیت‌های کلیدی رژیم مثل، اقبال، علم، اشرف، هویدا یک سوی قضیه است و مواضع شخصیت‌ها و عناصری که در رهبری انقلاب یا تدوین و ارائه ایدئولوژی آن نقش داشته‌اند مثل امام خمینی، طالقانی، مطهری، شریعتی، بازرگان یا ایدئولوگ‌ها و رهبران گروه‌های چپ و ملی نیز سوی دیگر آن است.

با این ملاحظات، علل انقلاب مورد اشاره در آثار بررسی شده به شرح جدول زیر گزارش

می‌شود.

جدول شماره ۲: علل انقلاب به زعم تحلیل‌گران انقلاب اسلامی

نقش نخبگان	بین‌المللی	ساختاری	فرهنگی	سیاسی	اقتصادی- اجتماعی	علل انقلاب / نوع آثار
۴۵	۳۲	۳۴	۴۸	۵۲	۴۸	کتاب
۲۷	۳۱	۵۲	۶۷	۵۹	۴۶	مقالات
۷۲	۶۳	۸۶	۱۱۵	۱۱۱	۹۴	مجموعه آثار

جدول فوق بیانگر آن است که در بخش کتب، علل اقتصادی - اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تا حدودی به یک اندازه مورد توجه قرار گرفته‌اند ولی در بخش مقالات تفاوت‌ها معنی‌دارتر است و علل فرهنگی و سیاسی بیش از سایر علل مورد توجه قرار گرفته‌اند. در مجموع نیز علل فرهنگی با ۱۱۵ مورد بیش از سایر علل مورد توجه قرار گرفته است. اگر ارقام مربوط به نقش نخبگان هم مورد توجه قرار گیرد با توجه به اینکه در مورد نقش نخبگان نیز در بسیاری از موارد به نقش نخبگان بعنوان ایدئولوگ‌های انقلاب پرداخته شده است می‌توانیم برجستگی وجه فرهنگی انقلاب اسلامی را از این ارقام بخوبی استنباط کنیم. این ارقام حاوی پیام دیگری هم هستند و آن نقش عوامل بین‌المللی و فراملی در انقلاب اسلامی ایران است. با آنکه بعضی صاحب‌نظران بر این عامل تأکید بسیاری دارند و حتی در مواردی انقلاب اسلامی را تماماً محصول و پیامد سیاست‌های حقوق بشر کارتر رئیس‌جمهور آمریکا می‌دانند ولی جدول فوق بیانگر این مطلب است که در مجموعه آثار علمی مرتبط با انقلاب اسلامی، این عامل کمتر از دیگر عوامل مورد توجه قرار گرفته و غالب تحلیل‌گران به متغیرهای داخلی و عوامل فرهنگی - سیاسی عنایت بیشتری داشته‌اند.

۳- روش‌شناسی

گزارش در خصوص روش‌شناسی آثار مرتبط با انقلاب اسلامی، در مقایسه با دیگر شاخص‌ها و معیارهایی که در این مجموعه گزارش می‌شوند از دشواری بیشتری برخوردار است و ممکن است اتقان کمتری داشته باشد. چرا که از یکسو، نویسندگان آثار در خصوص وجوه روش‌شناختی اثر خود کمتر به صراحت سخن گفته‌اند و عمدتاً توسط پژوهشگران همکاران تدوین‌کننده این مجموعه، اطلاعات روش‌شناختی هر یک از آثار، استنباط و استخراج شده است و این امر طبیعتاً خطای تشخیص را محتمل می‌گرداند. علت دیگر دشواری این امر، این است که در مجموع تیم علمی همکاران اولیه این طرح، متخصص روش‌شناسی حضور جدی نداشت و تأملات روش‌شناسانه در تفکیک و استخراج شاخص‌ها و معیارهای روش‌شناختی با دقت کافی صورت نگرفت و این امر، در مرحله عملی استخراج ویژگی شاخص‌ها، تداخل‌ها و ابهاماتی را موجب گردید. با اعتراف به این نقص، ویژگی روش‌شناختی آثار در هفت محور به شرح زیر مورد توجه قرار گرفت. روش توصیفی به روشی اطلاق

شده که نویسندگان در تمامی اثر یا بخش‌هایی از آن صرفاً به توصیف رخدادها و وقایع و جریانات مورد نظر پرداخته و نوعاً در این توصیف نیز وقایع خاص و مورد نظر خود را گزینش نموده‌اند و توصیف دقیق، علمی و همه‌جانبه تمام رخدادها مورد نظر نبوده است. روش تجربی به مواردی اطلاق شده است که نویسنده موضوع یا مدعای خود را با استناد به داده‌های عینی و تجربی، به نوعی آزمون نموده باشد یا مدعای نظری خود را با اتکاء به داده‌های عینی مستدل نموده باشد. منظور از روش قیاسی، استدلال به وجه نظری و برهانی است به نحوی که نویسنده می‌خواهد مدعای خود را با استفاده از صغرا و کبرای منطقی تعقیب و اثبات نماید. مقوله تحلیل گفتمان و تحلیل محتوا به مواردی اطلاق شده است که یا نویسنده به نحوی فنی به روش‌های تحلیل گفتمان و تحلیل محتوا تأکید و تصریح دارد یا حداقل آنکه به نحوی غیر فنی، از طریق کند و کاو در محتوای مدارک و اسناد یا مکاتبات مرتبط با موضوع مورد نظر، مدعای خود را تعقیب نموده است. منظور از روشهای تفسیری، کوشش در استخراج بار معانی و انگیزه‌های کنشگران از خلال اسناد و مدارک منابع است و نویسنده می‌کوشد تا با دستیابی به این انگیزه‌ها و معانی، رخدادها را به اراده معطوف به هدف کنشگران نسبت دهد. روش‌های ساختاری به مواردی اطلاق شده است که نویسنده از طریق استناد به تحولات ساختارهای اقتصادی-اجتماعی، و حتی فرهنگی به الزامات و مقتضیاتی اشاره دارد که براساس آن کنشگران ولو به نحوی غیر ارادی یا ناآگاهانه به اقداماتی روی می‌آورند که رخدادهای انقلاب در پرتو آن محقق می‌شود.

منظور از روش‌های تاریخی - تطبیقی آن بوده است که محقق یا به مدد اتخاذ رویکرد تاریخی، از طریق تأکید بر روند و فرایند تاریخی رخدادها به عنوان مجموعه‌ای که به نحوی علی‌مثنوئاً از پی‌یکدیگر بوجود آمده و نهایتاً پیروزی انقلاب اسلامی محصول و نتیجه یا حلقه انتهائی آن رخدادها بوده است، یا آنکه محقق از طریق مقایسه چند وضعیت متناظر، اعم از وضعیت‌هایی متناظر از داخل جامعه ایران مثل نهضت مشروطیت، نهضت ملی، قیام ۱۵ خرداد... یا جنبش‌ها، انقلابات و حتی وضعیت‌های غیر انقلابی از دیگر جوامعی که به زعم نویسنده نوعی تناظر و مطابقت آن با شرایط انقلاب اسلامی متصور است، به تحلیل یا تبیین انقلاب اسلامی ایران نشسته باشد.

داده‌های مربوط به روش‌شناسی آثار مرتبط با انقلاب اسلامی براساس محورهای مذکور، به شرح جدول ۳ گزارش می‌شود.

جدول شماره ۳ - روش‌شناسی آثار مرتبط با تحلیل انقلاب اسلامی

روش‌ها نوع اثر	توصیفی	تجربی	قیاسی	تحلیل محتوا تحلیل گفتمان	تفسیری	ساختاری	تاریخی- تطبیقی
کتاب	۷۳	۶۱	۳۸	۲۰	۲۹	۳۶	۱۴
مقالات	۹۹	۱۱۸	۹۳	۲۵	۶۲	۸۷	۳۰
مجموعه آثار	۱۷۲	۱۷۹	۱۳۱	۴۵	۹۱	۱۲۳	۴۴

جدول فوق گواه آن است که روش تجربی با ۱۷۹ مورد و توصیفی با ۱۷۲ مورد بیشترین کاربردها را داشته‌اند و بعد از آن روش‌های قیاسی (۱۳۱ مورد) و ساختاری (۱۲۳ مورد) قرار دارند و روش‌های تاریخی - تطبیقی و تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان کمترین کاربردها را داشته‌اند. صرف نظر از ضعف‌های متصور آن ناحیه استخراج داده‌ها، براساس این نتایج می‌توان گفت تناسب روش شناختی ملاحظه نمی‌شود. با آنکه ادبیات حاکم بر منابع معتبر علمی در مطالعات انقلاب و نیز آموزه‌های رایج در روش‌شناسی علوم اجتماعی، برای موضوعاتی چون انقلاب بر روش‌های تاریخی - تطبیقی و روش‌های کیفی تأکید بیشتری دارند، این ترجیح در روش‌شناسی‌های متخذ از سوی تحلیل‌گران انقلاب اسلامی مشاهده نمی‌شود. این عدم تناسب بویژه وقتی بیشتر تأمل آفرین می‌شود که نسبت بین روش و علل انقلاب نیز مورد توجه قرار گیرد. قاعدتاً باید انتظار داشته باشیم وقتی تحلیل‌گران بر علل فرهنگی بیشتر تأکید داشتند، روش‌های کیفی - تفسیری، گفتمانی و تحلیل محتوا که تناسب بیشتری برای بازنمایی نحوه عمل علل فرهنگی دارند نیز باید بیشتر مورد توجه قرار می‌گرفت که چنین امری ملاحظه نشد. امیدواریم این امر بیش از آنکه به کاستی‌های روش‌شناسی آثار مرتبط با انقلاب اسلامی بازگشت داشته باشد، ناشی از ضعف و کاستی‌های ما در استخراج و استنباط وجوه روش‌شناختی این آثار باشد.

۴- چارچوب نظری

مقوله دیگری که مورد توجه قرار گرفته است چارچوب نظری مورد تأکید یا به کار گرفته شده در آثار مرتبط با انقلاب اسلامی است. در این محور کوشش شده است نظریه یا نظریاتی که صاحب اثر، تحلیل خود را بر اساس یا به هدایت آن پیش برده است شناسایی شود. در این خصوص با چند حالت مواجه بوده ایم. الف: صراحت مؤلف در ذکر یک یا چند نظریه از صاحب نظران علوم اجتماعی بعنوان چارچوب نظری هدایت کننده بحث خود. ب: عدم صراحت مؤلف در ذکر چارچوب نظری ولی سازگاری و هماهنگی نسبتاً مشهود و قابل استنباط ساز و کار تحلیل با یک یا چند نظریه شناخته شده در حوزه علوم اجتماعی که در این موارد نیز آن نظریه از سوی همکاران و تدوین کنندگان این مجموعه، استخراج و ذکر شده است.

ج: چارچوب نظری تلفیقی یا چارچوب نظری بدیع و ارائه شده از سوی تحلیل گر انقلاب اسلامی و صاحب اثر. منظور از نظریات تلفیقی این است که مؤلف آگاهانه و بعضاً با صراحت، می کوشد چند نظریه یا تئوری مطرح شده را با هم تلفیق کند و از جمع متغیرهایی که از نظریات متعدد گرفته شده، یک مجموعه نظری منسجم ارائه نماید و انقلاب اسلامی را با این نظریه تلفیقی خود ساخته، تحلیل نماید. بعضاً با مواردی مواجه بوده ایم که صاحب اثر اساساً نظریه یا نظام مفهومی جدید و بدیعی را که قبلاً از سوی صاحب نظران دیگر بویژه در تحلیل و تبیین انقلابات و تحولاتی از این دست به کار گرفته نشده بود مطرح کرده است و تحلیل خود را براساس آن پیش برده است. در این خصوص بعضاً اصل نظریه، بدیع و ابتکاری نیست ولی مفهوم سازی یا کاربرد آن بگونه ای بوده است که تا حدودی، نظریه اختصاصی آن فرد شناخته شده است.

د: بخشی از آثار هم به کلی فاقد چارچوب نظری هستند و اساساً نمی توان گفت تحلیل به مدد یک چارچوب یا اصل نظری معین سامان یافته است.

با این ملاحظات، وضعیت چارچوب نظری آثار مرتبط با انقلاب اسلامی را به شرح زیر می توان گزارش کرد.

جدول شماره ۴: وضعیت چارچوب نظری آثار مرتبط با انقلاب اسلامی

وضعیت / نوع اثر	واجد یک یا چند نظریه بعنوان چارچوب نظری	واجد نظریه تلفیقی یا بدیع	فاقد چارچوب نظری
کتاب	۷۱	۱۸	۱۶
مقالات	۹۷	۱۱	۵۳
مجموعه آثار	۱۶۸	۲۹	۶۹

جدول فوق حاکی از آن است که ۶۹ اثر مورد بررسی، اساساً فاقد چارچوب نظری تشخیص داده شده‌اند و ۲۹ اثر به مدد یک نظریه تلفیقی یا بدیع سامان یافته‌اند که در این میان، کتابها بیشتر از مقالات دربرگیرنده نظریه‌های بدیع و تلفیقی بوده‌اند. اما گزارش نوع نظریه‌ها و مصادیق تئوریهایی مورد استفاده در آثار تحلیلی انقلاب اسلامی نیز جالب توجه است.

بعلت کثرت موارد و پراکندگی بسیار گسترده نام صاحب نظران و نظریات مورد استفاده، ارائه گزارش جامع و طبقه‌بندی شده آن‌ها در یک جدول همچون موارد پیشین ممکن نیست و تفصیل اطلاعات مربوط به نظریات به کار گرفته شده را باید در جدول تفصیلی ذی‌ربط که در انتهای هر یک از مجموعه گزارش محتوایی کتب یا مقالات آمده است ملاحظه کرد. اما می‌توان نظریاتی که بیشترین کاربرد را داشته‌اند به شرح زیر گزارش کرد.

جدول شماره ۵: نظریاتی که بیشترین کاربرد را در تحلیل انقلاب اسلامی داشته‌اند

نظریات / نوع اثر	مکتب‌گرا	اسکاتل پای	اسکاتل دو	و	ت	ر	ط	کاربر و	ک	گ
کتاب	۲۲	۱۲	۱۱	۱۳	۸	۵	۹	۴	۷	۵
مقالات	۱۵	۱۵	۱۶	۱۱	۶	۸	۴	۴	۴	۴
مجموعه آثار	۳۷	۲۷	۲۷	۲۴	۱۴	۱۳	۱۱	۸	۱۱	۹

ادامه جدول شماره ۵

نظریات نوع اثر	پروپوزس دورکیم -	والرشتاین	فوران	اسکاج تعداد	تعداد
کتاب	۴	۱	۲	۶	۱
مقالات	۱۱	۷	۴	۱	۶
مجموعه	۱۴	۸	۶	۷	۷

جدول شماره ۵ حاکی از آن است که نظریه توسعه نامتوازن ساموئل هانتینگتون بیشترین کاربرد را در تحلیل انقلاب اسلامی ایران داشته است. آراء ماکس وبر ذیل دو نظریه مطرح شده است یکی نظریه وبر در خصوص نقش و تأثیر مذهب در تحولات اجتماعی که از کتاب اخلاق پروتستان و روحه سرمایه داری اخذ شده است و دیگر نظریه کاریزما که از بحث وبر در خصوص انواع سلطه یا اقتدار برآمده است. اگر جمع این دو نظریه را برای وبر منظور کنیم، کاربرد نظریات وبر در انقلاب اسلامی به ۲۷ مورد می رسد که دومین مرتبه را به خود اختصاص می دهد. نظریه اسکاج پل اعم از نظریه اولیه اسکاج گرایانه یا نظریه تعدیل شده وی تحت عنوان دولت راننیر یا دولت تحصیلدار، و نظریه بسیج منابع تلی نظریاتی هستند که در مراتب بعدی قرار دارند.

۵- مراحل و فرایند انقلاب

در این مقوله سؤال اصلی این بوده است که تحلیل گر مورد نظر از نظر زمانی و فرایندهای وقوع انقلاب به کدام مراحل توجه یا تأکید داشته است. از این نظر، ۵ مقوله شناسایی شده است. اگر مرحله بسیج انقلابی در انقلاب اسلامی ایران را سه چهارساله آخر عمر رژیم شاه محسوب کنیم، ریشه های تاریخی انقلاب ایران در برگیرنده تحلیل ها و آثاری است که ردیابی علل و زمینه های انقلاب اسلامی را به سالهای قبل از بسیج انقلابی، بازگشت داده اند. شروع از تاریخ تشیع و صفویه، یا از تحولات عصر مشروطه، همچنین شروع از شکل گیری دولت پهلوی در عصر رضاخان، یا شروع از تحولات نهضت ملی و بویژه شروع از تحولات دهه ۴۰ و انقلاب سفید رژیم شاه و قیام پانزده خرداد، هر یک به نحوی ردیابی ریشه های تاریخی انقلاب محسوب می شود. پاره ای تحلیل ها، غیر از زمینه تاریخی یا مرحله بسیج انقلابی، ممکن

است به تحولات بعد از پیروزی انقلاب هم توجه و تأکید داشته باشند. در این خصوص بعضی بیشتر به منازعات قدرت پس از انقلاب و نحوه گسست ائتلافها و شکل گیری پیوندها و جریان های سیاسی جدید توجه داشته اند و بعضی به پیامدهای عامتر انقلاب توجه داشته اند. پیامدهای انقلاب نیز خود به دو عرصه پیامدهای داخلی و خارجی تفکیک شده است. تحولات اقتصادی-اجتماعی، فرهنگی جامعه ایران بعد از انقلاب اسلامی و بویژه نسبت این تحولات با آرمانها و اهداف اولیه انقلابیون مباحثی است که ذیل پیامدهای داخلی انقلاب دنبال شده است. بررسی اثر یا نسبت انقلاب اسلامی با تحولات و قطب بندیهای بین المللی، واکنش یا بازتاب انقلاب اسلامی در دیگر کشورهای اسلامی و منطقه و بطور کلی پیامدهای برون مرزی و فراملی انقلاب اسلامی ذیل عنوان عام پیامدهای خارجی انقلاب طبقه بندی شده است. داده های مربوط به این مقوله، در جدول شماره ۶ گزارش شده است.

جدول شماره ۶: مراحل و فرایندهای مورد توجه در آثار مرتبط با انقلاب اسلامی

نوع آثار	مراحل تاریخی	مرحله بسیج انقلابی	منازعات پس از پیروزی	پیامد داخلی	پیامد خارجی
کتاب	۷۴	۸۵	۳۷	۲۲	۱۴
مقالات	۹۸	۹۵	۵۳	۴۳	۲۳
مجموعه آثار	۱۷۲	۱۸۰	۹۰	۶۵	۴۷

جدول شماره ۶ حاکی از آن است که بیشترین کانون توجه، مرحله بسیج انقلابی بوده است ولی ریشه یابی تاریخی انقلاب هم تقریباً با اختلاف کمی نسبت به مرحله بسیج انقلابی، مورد توجه بوده است و اکثر تحلیل گران به نوعی، ردیابی تاریخی رخدادها را نیز منظور داشته اند. ولی منازعات بعد از پیروزی برای اکثر تحلیل گران، موضوعیت نداشته و صرفاً ۹۰ مورد به این موضوع پرداخته اند. بحث های پیامدی انقلاب، بطور طبیعی در آثار تألیفی سالهای اولیه انقلاب که جایگاهی نداشته است و در آثار بعدی هم، تا این اواخر کمتر مورد توجه بوده است ولی طی سالهای اخیر توجه به این مقوله بیشتر شده است. البته گزارش همین تعداد آثار که به پیامدهای انقلاب پرداخته اند نیز بیش از آنکه به اهمیت و جایگاه این آثار در مجموعه آثار مرتبط با انقلاب اسلامی بازگشت داشته باشد، مرهون تأکید و توجهی است که

تدوین کنندگان این مجموعه، به اینگونه آثار داشته‌اند و سعی کرده‌اند تعداد بیشتری از این آثار در این گزارش منعکس شود.

۱- رویکرد ارزشی و مواضع نویسنده نسبت به انقلاب اسلامی

در این محور کوشیده‌ایم، مواضع پدیدآورندگان آثار را نسبت به موضوع مورد بررسی یعنی انقلاب اسلامی منعکس نمائیم. با آنکه شرط انتخاب آثار برای معرفی در این مجموعه، داشتن حد نصاب اعتبار علمی بوده است و قاعدتاً آثاری که مطلقاً فاقد این ویژگی بوده‌اند، انتخاب نشده‌اند، معهذا تفاوت رویکردها قابل توجه است. در این محور، رویکرد ارزشی و مواضع نویسندگان در پنج گروه به شرح زیر طبقه‌بندی شده است. البته مواضع نویسنده یک اثر منحصرأ در یک گروه منظور نشده است و حسب مورد ممکن است یک اثر در چند گروه منظور شده باشد. الف: بیطرفی علمی. آثاری که نویسندگان آن‌ها علیرغم داشتن مواضع مخالف یا مدافع انقلاب اسلامی، کوشیده‌اند در تدوین اثر، حداقلی از بیطرفی علمی را مراعات کنند و تحلیلها منحصرأ تحت تأثیر مواضع نویسنده، دنبال نشده است، در این گروه منظور شده است.

ب: مواضع نویسنده مدافع انقلاب اسلامی و حاکمیت پس از انقلاب است. آثاری که نویسنده آن‌ها، مواضع موافق خود نسبت به اصل انقلاب اسلامی و حاکمیت پس از انقلاب را کتمان نکرده و به نحوی این موافقت در متن اثر مشهود یا قابل استنباط بوده است در این گروه جای گرفته‌اند.

ج: مواضع نویسنده مدافع انقلاب اسلامی است ولی با حاکمیت انقلاب موافق نیست یا نسبت به آن مواضع نقادانه دارد.

د: مواضع نویسنده موافق انقلاب اسلامی نیست ولی با رژیم شاه مخالف بوده و به نوعی با اصل انقلاب علیه آن رژیم، همدلی نشان می‌دهد.

ه: نویسنده نه تنها با انقلاب اسلامی موافق نیست بلکه به نوعی در موضع دفاع از رژیم شاه به تحلیل نشست است.

داده‌های مربوط به این موضوع در جدول شماره ۷ به شرح زیر منعکس شده است.

جدول شماره ۷: مواضع ارزشی نویسنده نسبت به انقلاب اسلامی

مواضع نوع آثار	بی طرفی علمی	مدافع انقلاب اسلامی و حاکمیت	مخالف حاکمیت انقلاب موافق انقلاب اسلامی	مخالف انقلاب اسلامی موافق اصل انقلاب	مدافع رژیم شاه
کتاب	۷۱	۳۸	۶	۱۹	۹
مقالات	۱۴۹	۵۸	۷	۴	۱
مجموعه آثار	۲۲۰	۹۶	۱۳	۲۳	۱۰

جدول شماره ۷ نشان می دهد، از کل تعداد ۲۵۵ اثر بررسی شده در این مجموعه، ۲۲۰ اثر، علیرغم آنکه بعضاً مواضع ارزشی له یا علیه انقلاب نیز داشته اند، در تحلیل خود حد نصیابی از شرایط علمی و بیطرفی علمی را رعایت نموده اند. ۹۶ مورد از نویسندگان آثار، مواضع ارزشی در دفاع از انقلاب اسلامی و حاکمیت را کتمان نکرده اند. ۱۳ اثر مربوط به کسانی است که با آنکه موافق انقلاب اسلامی بوده اند ولی با حاکمیت پس از انقلاب اسلامی موافق نبوده اند. ۲۳ اثر متعلق به کسانی است که مخالف رژیم شاه بوده و با اصل وقوع انقلاب علیه آن رژیم موافقت نشان داده اند، ولی با وجهه اسلامی انقلاب موافق نبوده اند. در خصوص موافقین یا مدافعین رژیم شاه، که در مجموع ۱۰ مورد بوده است نه نفر از نویسندگان کتاب ها چنین موضعی داشته اند و در مقالات انتخاب شده این موضع به جز یک مورد یافت نشده است. البته نویسندگانی که به نوعی در موضع حمایت یا جانب داری از رژیم شاه قلم زده اند، شاید برای کسب حد نصاب علمی جهت انتخاب در این مجموعه با مشکل مواجه بوده اند ولی موارد انتخاب شده نوعاً بنا به ملاحظات دیگر، از جمله وجود اطلاعات دست اول یا داشتن نقش کلیدی در آن رژیم که تحلیل و اطلاعات آن ها حتی با فرض عدم رعایت انصاف علمی، برای مطالعات انقلاب اسلامی واجد اهمیت بوده است انتخاب شده است.

تقدیر و تشکر

تهیه این مجموعه بدون مساعدت و همراهی بسیاری از افرادی که در طول ۷ سال گذشته به نحوی مؤلف را مددکار بوده‌اند مقدور نبود. ذکر نام و یاد این عزیزان حداقل وظیفه‌ای است که برعهده دارم. در گام اول تشکر از همراهی و تشویق دوستانی است که در شکل‌گیری این طرح پژوهشی نقش مؤثر داشتند.

آقایان دکتر نجفقلی حبیبی، دکتر حمید انصاری، دکتر محمدمقدم، دکتر منوچهر اکبری، دکتر حسن عابدی جعفری و حجت‌الاسلام والمسلمین حسین مستوفی و مهدی ارگانی از جمله اعضاء کمیته علمی طرح‌های پژوهشی بودند که بر اساس یکی از مواد برنامه چهارم توسعه در جهت شناخت اندیشه امام و مطالعات انقلاب در مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی تشکیل شده بود و این مجموعه محصول یکی از طرح‌های پژوهشی مصوب آن کمیته است که همین جا از مساعدت‌ها و راهنمایی‌های آن عزیزان تشکر می‌شود و از تأخیرهای ناخواسته‌ای که در مرحله اجرا به وجود آمد عذرخواهی می‌شود.

پس از تصویب طرح، شورای علمی طرح مرکب از آقایان دکتر عباس کشاورز شکری، دکتر محمدسالار کسرائی، دکتر ابوالفضل دلاوری، دکتر علی مرشدی‌زاد تشکیل شد و متعاقباً دکتر میرفردین قریشی و دکتر مصطفی مهرآئین نیز به همکاری فراخوانده شدند. صورت‌بندی اولیه، روش فنی پیشبرد طرح، شناسایی منابع مورد استفاده و فرم‌ها و پرسشنامه‌های استخراج محتوایی آثار طی جلسات مکرر با این عزیزان تهیه شد و بخش مهمی از عملیات اجرایی طرح در تهیه پیش‌نویس معرفی آثار نیز با همکاری آن‌ها صورت گرفت که از همه این عزیزان تشکر می‌شود. آقای جواد صباغ جدید از فارغ‌التحصیلان کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی انقلاب در پژوهشکده نیز بویژه در سال‌های اولیه طرح در دبیرخانه و مدیریت داخلی طرح زحمات زیادی کشیده‌اند. این مسئولیت را در مرحله بعدی آقای حسینعلی قجری دانشجوی دوره دکترا در جامعه‌شناسی سیاسی عهده‌دار شدند. ایشان در ادامه همکاری‌ها در تهیه پیش‌نویس معرفی تعدادی از آثار هم زحمات زیادی متقبل شدند که قدردان زحماتشان هستم. آقایان امیر عظیمی دولت‌آبادی، رحمت‌الله معمار، دکتر احمد گل محمدی و دکتر اکبر علی‌وردی‌نیا هم در تهیه پیش‌نویس معرفی چند اثر همکاری داشته‌اند که از آنان تشکر

می‌شود. سرکار خانم مریم‌السادات مدرسی در مراحل اولیه طرح در دبیرخانه و امور اداری-بایگانی و تایپی طرح همکاری داشته‌اند و این مسئولیت را طی سال‌های اخیر سرکار خانم زهره احسانی عهده‌دار بودند که بسیار مسئولانه و با سخت‌کوشی تمام در به سرانجام رسیدن طرح کمک‌های مؤثر و قابل تقدیری داشته‌اند. سرکار خانم مریم قاسمی هم در صفحه‌آرایی و تنظیم نهایی متن تایپی و تایپ بخشی از جداول و مقدمه همکاری داشته‌اند.

نظارت علمی طرح را دوست و همکار ارجمندمان جناب آقای دکتر تقی آزاد ارمکی عهده‌دار بودند که به خاطر پذیرش این مسئولیت سپاسگزارشان هستیم. در طی سال‌های طولانی اجرای طرح، در شناسایی بعضی منابع و نیز در خصوص محتوای بعضی آثار یا در دیگر ملاحظات مربوط به تهیه این مجموعه، مشورت‌هایی با اساتید و همکاران ارجمند آقایان دکتر محمدحسین پناهی، دکتر هادی سمتی، دکتر ناصر هادیان و دکتر محمدرضا طالبان داشته‌ام که از راهنمایی‌های ارزنده‌شان تشکر می‌شود.